

زبان فارسی و کوشش‌های ایرانی

سال اول، دوره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۵، شماره پیاپی ۲

نسخه‌شناسی تطبیقی نفثه/المصدر زیدری نسوی بر اساس فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی^(۱)

دکتر محمدعلی خزانه‌دارلو^۱

بهروز سلطانی^۲ ✉

تاریخ پذیرش: ۹۵/۷/۱۹

تاریخ دریافت: ۹۴/۱۲/۹

چکیده

بررسی، مقابله و تعیین میزان صحت، اصالت و ارجحیت نسخ در نسخه‌شناسی تطبیقی از چالش‌های اصلی مصححان است که گاه به دلیل فرایند طولانی مقابله و دشواری جمع‌بندی نهایی معیارها به تساهل می‌انجامد. تحلیل سلسله‌مراتبی، با استفاده از تکنیک‌های ریاضی و روان‌شناسی می‌تواند مصحح را در تصمیم‌گیری‌های چندمعیاره و رسیدن به منطقی‌ترین هدف یاری برساند. این پژوهش با نرم‌افزار Expert choice¹¹ به بررسی نسخه‌بدل‌های چهارگانه تصحیح نفثه/المصدر زیدری نسوی می‌پردازد. معیارها از توصیه‌های بنگل و گریس‌باخ و براساس دسته‌بندی نسخه‌بدل‌های تصحیح یزدگردی، و مقیاس‌ها و مقایسه‌های زوجی براساس نظریات کارشناسی بنگل و گریس‌باخ و معیارهای آنها تنظیم شده‌است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که نسخ چهارگانه این تصحیح، حداقل از دو منشأ متفاوت مشتق شده و تحلیل‌های سلسله‌مراتبی اکسپرت چویس ارجحیت نسخه «سی» را نسبت به سه نسخه دیگر نشان می‌دهد. با در نظر گرفتن احتمال خویشاوندی نسخه‌های «هت»، «کر» و «می»، خوانش‌هایی که براساس اجماع این نسخ گزینش شده‌اند تردیدآمیزند.

کلیدواژه‌ها: فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی، تصحیح متون، نسخه‌شناسی تطبیقی، نفثه‌المصدر، نسخه‌بدل

۱. دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه گیلان

۲. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه گیلان

✉ behrouz.soltani@yahoo.com

۱- مقدمه

تصحیح انتقادی شاخه‌ای از پژوهش‌های متنی، زبان‌شناسی تاریخی^۱ و نقد ادبی است که به شناسایی و حذف خطاهای استنساخ در نسخه‌های خطی و چاپی می‌پردازد. کاتبان هنگام رونویسی نسخ خطی دچار اشتباهاتی می‌شدند و مصحح با اتکا به نسخ موجود غیراصولی در پی بازسازی و احیای متن اصلی به نزدیک‌ترین حالت ممکن است. بازسازی یک «نسخه انتقادی» تقریباً مشابه با متن اصلی، هدف نهایی مصحح است (وینسنت^۲، ۱۸۹۹: ۱).

تصحیح انتقادی بیش از دو هزار سال قدمت دارد (گی‌مارائس^۳، ۲۰۱۱: ۲۱۰). درباره اثرپذیری سنت تصحیح شرقی از سنت تصحیح غربی و اثرگذاری بر آن، و فراز و فرودهای دوره‌های آن ابهاماتی وجود دارد که برای رفع آن باید به تفاوت میان «تلاش برای جلوگیری از فساد متن» و «تصحیح انتقادی متن» توجه داشت، به‌ویژه که مفهوم امروزی «علم تصحیح» در گذشته مطرح نبوده‌است (برای سابقه تصحیح نک. امیدسالار، ۱۳۸۵؛ جهانبخش، ۱۳۸۷: ۶۷؛ زرین‌کوب، ۱۳۳۶: ۲۶۰-۲۶۳) و «سنت تصحیح متن» با «تصحیح روشمند علمی» متفاوت است، هرچند این علم، از سنت و تجربیات گذشته نیز بهره می‌برد. از این‌رو، نباید تلاش‌های روشمند و انکارنشدنی مصححان غربی در تصحیح و نشر متون عربی و فارسی (نک. منجد، ۱۳۷۸: ۱۰۳) نادیده گرفته شود.

بی‌شک تمام متون، حتی کتاب‌های مقدس که معمولاً نسبت به آنان حساسیت وجود دارد، یک نسخه اصلی دارند (تانسِل^۴، ۱۹۸۹، به نقل از گی‌مارائس، ۲۰۱۱: ۲۱۰) و تصحیح انتقادی آنان مناقشه‌برانگیز است. در غرب، دگرگونی در متن اصلی آثار شکسپیر، زمینه تصحیح انتقادی را فراهم آورد و تلاش‌ها برای دستیابی به نسخه‌های برتر آثار او را ارج نهادند (جارویس^۵، ۱۹۹۵: ۱-۱۷). این تلاش‌ها همانند تلاش مصححان دیوان حافظ و شاهنامه در زبان فارسی است.

بخش مهمی از اعتبار و سندیت پژوهش‌های زبانی و ادبی، داشتن متنی اصیل است (زرین‌کوب، ۱۳۳۶: ۴۶-۴۷). مصحح باید با ارائه متنی علمی و متقن به پژوهشگران اطمینان دهد تا پژوهش‌های خود را بر پایه تلاش‌های او بنا کنند (حسینی، ۱۳۷۹: ۹).

-
1. philology
  2. Vincent
  3. Guimaraes
  4. Tanselle
  5. Jarvis

۱-۱- طرح مسأله، روش پژوهش و پیشینه آن

نخستین و بنیادی‌ترین کار مصحح نسخه‌یابی است. مرحله بعد، بررسی قدمت، اعتبار و اصالت نسخ است که به ارزش‌گذاری خصوصیات ظاهری و درونی اثر ختم می‌شود. در این مرحله توجه به پیوند نسخ و گروه‌بندی نسخ هم‌منشأ، نقش مهمی در کیفیت گزینش نسخه‌بدل‌ها دارد. مصحح معمولاً با در نظر گرفتن سبک و سیاق مؤلف، آثار هم‌خانواده یا دوره و یا موضوع به تطبیق بخش‌هایی از متن نسخه‌ها می‌پردازد. مایل هر وی (۱۳۷۹: ۳۳۳-۳۵۶) این فرایند را نسخه‌شناسی توصیفی، تاریخی و تطبیقی نامیده‌است. در نسخه‌شناسی تاریخی، نسخه کهن‌تر نسبتاً مهم است زیرا احتمال تغییرات ناشی از تعدد رونوشت‌برداری در آن کمتر است اما چه‌بسا نسخه‌های متأخر تهیه‌شده از نسخه معتبرتر اعتبار بیشتری داشته باشد. در این موارد با نسخه‌شناسی تطبیقی و نسب‌شناسی نسخ، اصیل‌ترین و صحیح‌ترین نسخه‌ها شناسایی می‌شود و مصحح شیوه مناسب تصحیح متن را برمی‌گزیند.

هر نسخه‌ای غیر از نسخه مبنا، نسخه‌بدل شناخته می‌شود ولی در اصل همین نسخه‌بدل‌ها و فرایند مقایسه، مقابله، ثبت و ترجیح آنها، پل رسیدن به متن اصلی است. گزینش نسخه‌بدل‌ها و شیوه ارزیابی و ارائه آنها با تصحیح عالمانه و متقن رابطه محکمی دارد، از این‌رو، این نوشتار در صدد است ضمن بررسی نسخه‌بدل‌های نفثه‌المصدر تصحیح یزدگردی براساس فرایند نسخه‌شناسی تطبیقی و ارزیابی شیوه تصحیح آن، به این پرسش‌ها جواب دهد:

۱. آیا نسخه‌های چهارگانه نفثه‌المصدر تصحیح یزدگردی با هم پیوند دارند؟
۲. اگر این نسخ پیوند دارند در چند گروه احتمالی قابل دسته‌بندی‌اند؟
۳. آیا بررسی سلسله‌مراتبی نسخه‌بدل‌ها، شیوه تصحیح التقاطی متن را تأیید می‌کند؟
۴. نسخ نفثه‌المصدر از نظر میزان مشارکت در تصحیح، نسبت به هم چه مرتبه‌ای دارند؟
۵. تغییرات نسخه‌بدل‌ها نمایانگر چه نوع دگرگونی‌هایی در متن اصلی‌اند؟

رویکردهای سنتی هنوز در تصحیح متن کارایی دارند ولی نرم‌افزارها بر سرعت، دقت و سهولت کار افزوده‌اند و در چند دهه گذشته چند نرم‌افزار دستیار مصحح در غرب تهیه شده‌است. ما نیز برای پاسخ به پرسش‌های این مقاله، پس از بررسی کمی و کیفی نسخه‌بدل‌ها، و تهیه جدول‌ها و نمودارها و تبیین نسب‌شناسی نسخ، از نرم‌افزار Expert Choice 11 که ابزاری قوی برای تصمیم‌گیری چندمعیاره براساس روش فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی^۱ (قدسی‌پور، ۱۳۷۹: ۵) است، بهره بردیم. این فرایند را اولین بار توماس ال. ساعتی^۲ (۱۹۹۴) و

1. Analytic hierarchy process (AHP)
2. Thomas L. Saaty

در دانشگاه پنسیلوانیا مطرح کرد. این روش براساس ریاضیات و روان‌شناسی و مقایسه‌های زوجی بنا شده، امکان بررسی احتمال‌های گوناگون را می‌دهد و تاکنون در طیف گسترده‌ای از موضوعات و حوزه‌های تصمیم‌گیری سلسله‌مراتبی به کار رفته‌است. ما برای اولین بار از این نرم‌افزار برای نسخه‌شناسی تطبیقی و نشان‌دادن ارجحیت و اهمیت هر یک از نسخه‌ها در تصحیح متن استفاده می‌کنیم. ضرورت توجه به این نرم‌افزار و این شیوه از نسخه‌شناسی این است که بنیاد تصحیح متون بر مقابله و مقایسه زوجی است، و نیز در برتری یک خوانش، معیارها زیادند و تحلیل و ارزش‌گذاری معیارها به دلیل گستردگی و پراکندگی آسان نیست. این نرم‌افزار تا حد زیادی نتیجه تصحیح متن را به نگرش‌های اصلی مصحح نسبت به متن اصلی براساس معیارها نزدیک و ساده می‌کند.

تحلیل سلسله‌مراتبی معمولاً در سه سطح هدف، معیارها و زیرمعیارها و گزینه‌ها انجام می‌شود (نیک‌مردان، ۱۳۹۱: ۳؛ قدسی‌پور، ۱۳۷۹: ۱۵۶). معیارهای کیفی این پژوهش در مقایسه‌های زوجی، از آن بنگل^۱ و گریس‌باخ^۲ است. گزینه‌ها نیز چهار نسخه نغش/مصدور یزدگردی در تصحیح متن است. منظور از تصمیم‌گیری یا هدف، ارزیابی شیوه تصحیح متن و تحلیل سلسله‌مراتبی نسخ برای نشان‌دادن ارجحیت و اهمیت نسخ است. مراحل زیر برای این پژوهش طراحی شده‌است:

- نسب‌شناسی نسخه‌ها براساس خوانش‌های اشتراکی و افتراقی؛
- تحلیل سلسله‌مراتبی نسخه‌بدل‌ها در نرم‌افزار اکسپرت چویس؛
- ساختن مدل سلسله‌مراتبی نسخ خطی؛
- تنظیم جدول مقیاس‌ها؛
- مقایسه زوجی معیارها و زیرمعیارها برای تعیین ارجحیت و اهمیت آنها؛
- سنتز و تلفیق برای تعیین بهترین نسخه.

۲- معیارهای تصحیح انتقادی

ساده‌ترین راه‌گزینش خوانش‌های اصلی، انتخاب قدیمی‌ترین خوانش است (نک. آیدنلو، ۱۳۶۸: ۱۰۸) ولی خوانش کهن همیشه اعتبار ندارد و گاهی نسخه کهنی وجود ندارد یا نسخه‌های موجود از نظر اعتبار و اصالت مشابه‌اند. در این موارد توجه به معیارها می‌تواند مصحح را در گزینش خوانش بهتر و تصحیح مناسب‌تر یاری دهد. امیدسالار (۱۳۸۵) به برخی معیارها در

1. Bengel
2. Griesbach

غرب اشاره و ضرورت ترجمه و توجه بدان‌ها را گوشزد کرده‌است. در اینجا دو مجموعه مهم از معیارهای تاریخی پژوهشگران با نفوذ تصحیح انتقادی - بنگل و گریس‌باخ - مختصراً معرفی می‌شود.

بنگل از اولین محققانی بود که شیوه‌هایی را برای ارزیابی بهترین خوانش در تصحیح انتقادی تدوین کرد. وی در ۱۷۳۴ نسخه‌ای از عهد جدید یونانی^۱ ارائه داد و اصل «خوانش دشوارتر مرجح است» (اپ و فی،^۲ ۲۰۰۰: ۱۴۲) را اعمال کرد. گریس‌باخ نسخه‌های متعددی از عهد جدید^۳ منتشر کرد. او در نسخه^۴ ۱۷۹۶، پانزده معیار مهم وضع کرد که در آنها، معیار بنگل به گونه‌ای دیگر- خوانش کوتاه‌تر مرجح است - دیده می‌شد. براساس این ایده، کاتبان به افزودن بیش از کاستن تمایل داشتند. این معیار بدون نگاه انتقادی کارایی ندارد زیرا ممکن است کاتبان موادی را سهواً از قلم انداخته باشند. در نسخه‌ای که بروک فاس وستکات^۴ و فنتون جی. ای. هورت^۵ از عهد جدید به یونانی منتشر کردند معیار تازه‌ای معرفی نشد؛ معیار مهم آنها یعنی «خوانشی که حالت و تمایل به آسان‌سازی و دور کردن دشواری‌ها دارد احتمال کمتری دارد که خوانش اصلی باشد»، برداشت دیگری از معیار بنگل بود. آنها همچنین معتقد بودند که «خوانش‌ها به دلیل کیفیت، مردود یا مرجح‌اند نه تعداد شاهدانی - نسخه‌بدل - که از آنها پشتیبانی می‌کند» (هودمن^۶، ۲۰۱۵: ۸۲؛ اپ و فی، ۲۰۰۰: ۱۵۷). به همین دلیل خوانشی مرجح است که مناسب‌تر وجود سایر خوانش‌ها را توضیح دهد.

هرچند بسیاری از این معیارها برای تصحیح انتقادی متون مقدس و آثار شکسپیر توسعه یافته‌اند (اپ و فی، ۲۰۰۰: ۲۱۰) ولی می‌توانند کاربرد گسترده‌ای داشته باشند. این معیارها در گذشته، در نخستین اسناد مکتوب شناخته‌شده در میان‌رودان و مصر - دوره حدوداً پنج‌هزارساله - و بسیاری از آثار دیگر به کار رفته‌اند (گی‌ماریس، ۲۰۱۱: ۲۱۱-۲۱۲)، اما سابقه کاربرد تصحیح انتقادی برای آثار غیرمذهبی به پیش از اختراع چاپ نمی‌رسد.

۲-۱- معیارهای انتقادی یوهان آلبرشت بنگل

بنگل در مقاله «مبانی درستی و اصالت کتاب عهد^۷» در ۱۷۲۵، راهنمایی برای تصحیح یک نسخه از عهد یونانی ارائه داد. او اصول تصحیح انتقادی خود را تشریح کرد و طبقه‌بندی

1. Greek New Testament
2. Epp & Fee
3. the New Testament
4. Brooke Foss Westcott
5. Fenton J. A. Hort
6. Houdmann
7. Prodromus Novi Testamenti recte cauteque ordinandi

جدیدی از نسخه‌های خطی کتاب مقدس در دو گروه اولیه آسیایی و آفریقایی ارائه داد. وی قاعده بسیار تأثیرگذار «خوانش دشوارتر مرجح است» را مطرح کرد. در مقدمه بنگل بر Gnomon Novi Testamenti فهرستی بیست‌وهفتگانه از معیارهای انتقادی آمده‌است (لوند^۱، ۲۰۰۲: ۳۰۰-۳۰۱). برخی از این معیارها به سنت نسخه‌شناسی متون مقدس مربوطند، پس، تنها به نقل و بهینه‌سازی مختصر معیارهایی می‌پردازیم که می‌تواند کاربرد گسترده‌ای در تصحیح متون ادبی داشته باشد و ما را در ارزیابی زوجی جدول خبره یاری رساند:

۱. معمولاً بخش‌هایی از متون، دچار دگرگونی در خوانش نشده‌اند. دیگر خوانش‌های تغییریافته بایست و می‌تواند با این بخش‌ها مقابله و گزینش شود.
۲. نسخه‌های مختلف متن، هرچند از طرق مختلف در تمام دوره‌ها و مناطق منتشر شده‌اند، در حقیقت، از اصل مشترک یگانه‌ای مشتق شده‌اند که در خوانش‌های متنوع خود، احتمالاً متن اصلی را نیز بازتاب می‌دهند.
۳. هیچ حدس و گمانی پذیرفته نیست و بهتر است هر جزئی از متن که ناگشوده و حل نشده باقی می‌ماند در قلاب آورده شود.
۴. همه نسخه‌ها باید با معیارهای یکسان کنار هم قرار گیرند تا بتوان در مورد هر یک جداگانه تصمیم گرفت.
۵. خوانش‌های نسخه‌هایی که دارای دست‌خط و ویژگی‌های کهن است، بر بسیاری از خوانش‌های متأخر برتری دارد.
۶. تعداد نسخه‌هایی^۲ که از هر خوانش حمایت می‌کنند باید به دقت بررسی شود و تفاوت‌ها و شباهت‌های ساختاری و محتوایی هر یک به درستی تبیین شود.
۷. پس از بررسی نسخ، بسیاری از نسخه‌ها کنار گذاشته می‌شوند یا ارجحیت کمتری می‌یابند، آنچه مهم‌تر است ترجیح نسخه‌هایی است که از نظر منطقه جغرافیایی، قدمت و زبان متفاوت‌اند، نسبت به آنهایی که با هم مرتبط و متأخرترند.
۸. خوانشی که به دلیل سادگی و سهولت زیاد، جذابیت ندارد اما اعتبار و اصالت آشکاری دارد، بر خوانشی که به گمان اعتبار یا اصالت دارد اما آلوده به بی‌دقتی و بی‌احتیاطی کاتبان است، برتری دارد.
۹. متن فاسد، اغلب از روی حضور کلمات با صدای همسان (سجع و جناس)، توازن، تقارن، ترادف عبارات و یا سهولت خوانش مشخص می‌شود، به‌ویژه در مقدمه یا نتیجه‌گیری متن

---

1. Lund

2. witnesses

که کلمات مشابه، ما را به حذف و یا سهو، به دلیل سهولت بسیار زیاد یک تأویل و تفسیر ظنین می‌کند. جایی که متن برای خوانش‌های گوناگون تقلا می‌کند، خوانش میانی^۱ بهترین خوانش است.

۱۰. پنج معیار اصلی برای تشخیص نسخه مورد اختلاف وجود دارد؛ قدمت نسخ، تنوع و کثرت اصل و نسب نسخه‌ها^۲، خاستگاه آشکار خوانش فاسد و رنگ بومی^۳ نسخه اصلی.

۲-۲- معیارهای تصحیح انتقادی گریس‌باخ

گریس‌باخ (۱۸۴۹: ۸۱) در مقدمه عهد جدید یونانی‌اش در ۱۷۹۶، فهرستی از معیارهای انتقادی ارائه داد که در آن برای خوانش‌های احتمالی اصیل^۴، حالت‌های ممکن در نظر گرفته بود. در نظریه تصحیح نسخ خطی گریس‌باخ، به معیارهای پیشین بنگل نیز اشاره شده که در اینجا تکرار نمی‌شود.

۱. خوانش کوتاه‌تر، اگر از پشتیبانی شاهدان قدیمی و مهم بی‌بهره نباشد، بر بسیاری از خوانش‌های طولانی‌تر مرجح است، زیرا کاتبان بیشتر متمایل به اضافه کردن بودند تا حذف. آنها به ندرت چیزی را برای هدفی خاص حذف کرده‌اند، اما بسیار بر متن افزوده‌اند. یقیناً کاتبان بعضی چیزها را تصادفاً از متن حذف کرده‌اند، اما چیزهای زیادی را به دلیل تخیل، ابتکار، پندار، عقیده و خطای چشم، گوش و حافظه به متن افزوده‌اند.

خوانش کوتاه‌تر، به‌ویژه مرجح است، حتی اگر با پشتیبانی شاهدان، خوانش دیگری بهتر به نظر برسد: الف. اگر در عین حال دشوارتر، گمنام‌تر، غامض‌تر، مبهم‌تر، دارای حذف یا انداختگی^۵، بازتاب‌دهنده یک اصطلاح خاص یا غیردستوری^۶ باشد؛ ب. اگر همان خوانش، با عبارت‌های مختلف در نسخه‌های دیگر بیاید؛ ج. اگر نظم و ترتیب کلمات، ناسازگار و ناپایدار باشد؛ د. اگر در آغاز یک بخش باشد؛ ه. اگر خوانش بلندتر^۷ احساس داخل کردن یک تعریف یا تفسیر یا ایجاد هم‌نوایی کلامی در موازی‌سازی عبارات به نظر برسد و یا از صورت‌ها و الگوهای کلیشه‌ای و روزمره محسوب شود.

-
1. Middle reading
  2. The diversity of their extraction
  3. Native
  4. Intrinsic probabilities
  5. Ellipsis
  6. Ungrammatical
  7. Fuller reading

اما برعکس، ما باید خوانش بلندتر را بر خوانش کوتاه‌تر مرجح بدانیم، مگر اینکه خوانش کوتاه در بسیاری از شاهدان برجسته وجود داشته باشد: الف. اگر «شبهات پایانی»^۱ امکان موقعیتی برای یک حذف فراهم کند؛ ب. اگر محذوف، از نظر کاتبان مبهم، ضعیف، زائد، غریب، متناقض، نسبت به شخصیت‌های محبوب متن توهین‌آمیز، اشتباه و یا در تضاد با سایر عبارات موازی باشد؛ ج. اگر غایب بتواند بدون آسیب به مفهوم یا ساختار کلمات نباشد. برای مثال حروف اضافه ممکن است اتفاقی در متن وارد شوند؛ د. اگر خوانش کوتاه‌تر با ماهیت ویژگی‌های سبکی، نگرشی و مرامی نویسنده کمتر هم‌سو باشد؛ هـ. اگر خوانش کوتاه‌تر کاملاً نامفهوم باشد؛ و. اگر محتمل باشد که خوانش کوتاه‌تر از متون مشابه یا کلیشه‌های روزمره و شناخته‌شده در متن رخنه کرده‌است.

۲. خوانش دشوارتر و مبهم‌تر بر خوانش ساده و آسانی که هر کاتبی آن را به راحتی درک کند، مرجح است، زیرا ابهام‌ها و دشواری‌های موجود در خوانش دشوارتر، عمدتاً موجب رنجش کاتبان آموزش‌ندیده و کم‌سواد می‌شود: الف. دشواری‌های خوانش مواردی‌اند که به راحتی بدون آگاهی و آشنایی با آنها فهم و درک متن میسر نمی‌شود، از قبیل اصطلاحات علمی، منطقه‌ای، فرهنگی و ...، عادات و رسوم منطقه نشو و نمای نویسنده و فضای شکل‌گیری اثر، سطوح مختلف آگاهی‌های تاریخی مربوط به اثر و باستان‌شناسی و ... ب. در آنچه اندیشه و تفکر کاتب با انواع دشواری‌های واردشده در متن با مانع مواجه است. عواملی مانند طرز بیان، وابستگی به گفتمان از بین رفته، تار و پود یک استدلال، دوری مفراط نتیجه‌گیری از آغاز گزاره و چیزهایی که نسبت به متن نامربوط به نظر می‌رسد.

۳. خوانش دشوارتر^۲ بر خوانشی که از سبک^۳ پیروی می‌کند مرجح است، مانند خوانشی که که حاوی یک حذف، نشان‌دهنده یک اصطلاح ویژه، ویژگی‌های نادستوری^۴، متناقض با کاربرد عرفی دوره‌ای یا جغرافیایی و یا ناخوشایند آوایی باشد.

۴. خوانش غریب‌تر^۵ بر خوانشی که هیچ‌چیز غیرعادی ندارد مرجح است. بنابراین کلمات نادر، یا کلماتی که کمترین سازگاری معنایی را دارند، کاربردهای نادر، ساختارهای کلامی و عبارتی کم‌کاربردتر، بر آنهایی که مبتدل‌اند مرجح‌اند. مطمئناً کاتبان مشتاقانه خوانش‌های

---

1. similarity of ending
2. The harsher reading
3. Style
4. Ungrammatical
5. The more unusual reading

مرسوم را به جای خوانش‌های نفیس و دشوار ضبط می‌کردند و به جای خوانش‌های دشوار عادت به جایگزینی تعاریف و توضیحات داشتند، به‌ویژه اگر این تعاریف و توضیحات قبلاً در حاشیه متن آمده باشد.

۵. عبارات کمتر تأکیدشده^۱، نسبت به خوانش‌های متناقض^۲، یا خوانش‌هایی که با قاطعیت زیادی ظاهر می‌شوند به متن اصلی نزدیک‌ترند مگر اینکه بافت و نویسنده خواستار تأکید باشد، زیرا کاتبان مبادی آداب، همانند مفسران تأکیدها را دوست دارند و آنها را می‌جویند.

۶. خوانشی که در مقایسه با خوانش‌های دیگر، مفهومی مشروعیت‌ساز برای حمایت از یک ایده متعصبانه، متحجرانه، افراطی و تفریطی ارائه کند مشکوک است.

۷. خوانشی که در معنا ظاهراً به طور کامل نادرست است اما پس از بررسی کامل درستی آن کشف شود بر خوانش‌های دیگر مرجح است.

۸. در میان خوانش‌های بسیار در مورد یک جایگاه، خوانشی مشکوک که آشکارا عقاید تعصب‌آمیز را نسبت به سایر خوانش‌ها ارائه دهد مردود است.

۹. برخی کاتبان تمایل به تکرار کلمه‌ها و جمله‌ها در جایگاه‌های مختلف برای ایجاد پایان یکسان دارند. تکرارهای پایانی یا متأخر یا خوانش‌هایی که ناشی از حرکت قلم پیش از حرکت سر و چشم‌هاست، تقارنی فاقد ارزش‌اند.

۱۰. کاتبانی که پیش از آغاز رونوشت‌برداری کل جمله را می‌خوانند، یا کاتبانی که با نگاه گذرا به متن، هجاها یا کلمه‌هایی را در متن وارد می‌کنند، خوانش‌های تازه‌ای به وجود می‌آورند، مثلاً اگر دو کلمه همسایه با هجا یا حرف یکسان شروع شوند، ممکن است نخستین حذف، یا دومی فراموش شود. این اشتباه نادری نیست و احتمال حذف نخستین کلمه بیشتر است. کاتبان به‌ندرت می‌توانند از چنین اشتباهات ذهنی^۳ دوری کنند. بنابراین خوانش‌هایی با چنین اشتباهاتی، حتی اگر کهن و مکرر باشند مردودند، به‌ویژه اگر نسخه‌های متفاوت مقارنی به دست آید که از این خطاها عاری باشند.

۱۱. در میان خوانش‌های موجود، خوانشی مرجح است که از نیمه راه از متن دیگر نسخه‌ها می‌افتد و سیاق کلام تبار موضوعات را به نحوی نشان بدهد، به‌طوری که اگر این خوانش به عنوان خوانشی اصلی پذیرفته شود، به‌سادگی اشتباهات به‌وجودآمده در خوانش‌های دیگر را تبارشناسی و دلیل آنها را تبیین کند.

-
1. Expressions less emphatic
  2. Discrepant readings
  3. Mental errors

۱۲. خوانش‌هایی که برای ورود یک تعریف یا تفسیر تقلا می‌کنند مطرودند. این نوع از تغییرات به راحتی با بینش انتقادی^۱، تشخیص و نمایان می‌شود.
۱۳. خوانش‌هایی که از حاشیه‌های نسخ مادر یا حاشیه‌های نسخ قدیمی به متن داخل شده‌اند مطرودند.
۱۴. خوانش‌هایی که ابتدا در متون دیگری ظاهر، و اغلب به بخش‌هایی از متن افزوده شده‌اند یا به دلیل توضیح متن آمده‌اند مطرودند.
۱۵. خوانش‌های واردشده به درون نسخه‌ها از نسخه‌هایی که به زبان‌های دیگر ترجمه شده‌اند مطرودند.

پیداست که برخی از معیارهای بنگل و گریس‌باخ برای نسخه‌شناسی تاریخی است ولی بقیه در وزن‌یابی زوجی معیارها برای ورود به برنامه Expert Choice مفید است. از این‌رو، پس از بررسی نسخه‌بدل‌ها و دسته‌بندی آنها برای تحلیل زوجی خوانش‌ها و نسخه‌شناسی سلسله‌مراتبی، بر ارزش‌های مقایسه‌ای این معیارها و مفاهیم مأخوذ از آنها تکیه می‌کنیم.

یزدگردی در بررسی نسخ چهارگانه، هیچ نسخه‌ای را دارای اولویت مبنایی ندیده و نوشته‌اند: «از این نسخ هیچ‌یک به‌تنهایی صحیح و مضبوط و قابل اعتماد نیست و از لحاظ صحت و سقم همه آنها تقریباً در یک طراز قرار دارند. از این‌رو نگارنده در این تصحیح - اگر بتوان نام تصحیح بر آن گذارد - به‌ناچار روش التقاطی در پیش گرفت، بدین معنی که آنچه با شیوه نگارش و طرز بیان و تعبیر نویسنده و سبک انشای زمان وی سازگارتر و مناسب‌تر می‌آمد در متن گذاشت و باقی را - جز مواردی که غلط بودن آن مسلم می‌نمود- به صورت نسخه‌بدل در هامش متن یادآور شد» (خرندزی، ۱۳۸۹: سی‌ودو). ایشان در مورد شیوه التقاطی و نحوه گزینش و ثبت نسخه‌بدل‌ها نوشته‌اند: «روش التقاطی دشوارترین و درعین حال نامطمئن‌ترین شیوه تصحیح در متون ادبی قدیم است. دشوار از آن‌رو که مصحح را در برگزیدن این شیوه از داشتن ملکه اجتهاد و استنباط در شناخت اصیل و الحاقی کلمات و عبارات و جمل و اختیار وجه صواب یا راجح و ترک خطا یا مرجوح‌گیری نیست و این خود جز از راه علم و اطلاع کافی بر دقائق زبان و ادب پارسی و تازی و تتبع و ممارست و توغل مداوم متمادی در کتب ادب و آثار بزرگان زبان و برخورداری از موهبت ذوق سلیم و طبع مستقیم ممکن نیست. نامطمئن از آن سبب که در این روش بی‌شبهه پای ذوق و حدس و ظن به میان می‌آید و خود پیداست که آدمی در این‌گونه ظن‌ها به سبب دسترس

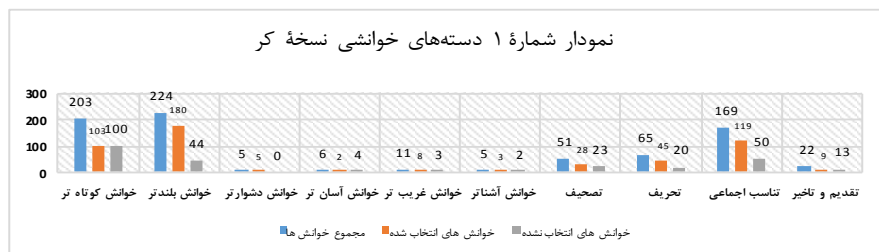
1. Critical sense

نداشتن به مآخذ اصیل و معتمد و دوری چندصدساله از زمان تألیف کتاب، بیشتر مخطی است تا مصیّب» (همان: سی‌وپنج). مشخص است که استاد در تصحیح متن تا چه پایه بر مهارت‌های فردی و ذوقی و علمی خویش اتکا داشته‌اند و مقابله و گزینش ذوقی علمی نسخه‌بدل‌ها، شیوه مختصر ایشان در تصحیح التقاطی بوده‌است.

۳- معرفی نسخه‌های خطی نفته‌المصدر (گزینه‌ها)

۳-۱- معرفی نسخه «کر»

این نسخه را افضل‌الملک در «کراسه المعی» فراهم آورده و اکنون در کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی به نشان ۱۵۱۶، ج ۴، محفوظ است و تاریخ کتابت ندارد. یزدگردی ارزش آن را در حدود دیگر نسخ می‌داند (همان: سی‌ویک-سی‌ودو). نمودار زیر بسامد خوانش‌ها در معیارهای ده‌گانه است. اولین ستون هر دسته مجموع خوانش‌های نسخه در آن معیار، دومین ستون خوانش‌های انتخاب‌شده از همان معیار، و سومین ستون، خوانش‌های انتخاب‌نشده از همان معیار را نشان می‌دهد.

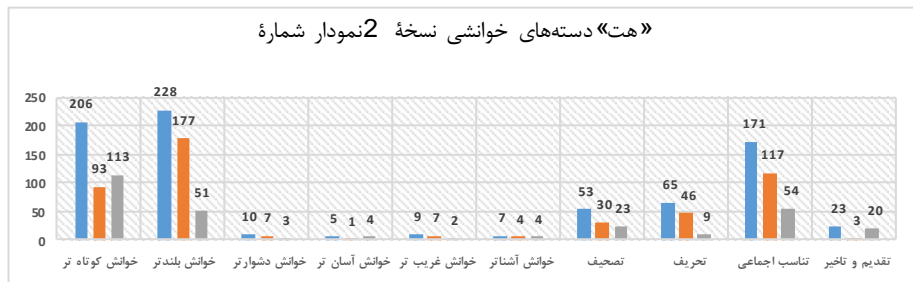

این نسخه بیش از ۲۵٪ (۷۵۶ خوانش) از کل خوانش‌ها (۳۰۶۲) است و در ۳۷٪ خوانش‌ها با سه نسخه دیگر، اشتراک زوجی یا سه‌تایی دارد. خوانش‌های افتراقی آن ۷٪ و از این نظر پس از نسخه «هت» در رتبه دوم است. این نسخه با خوانش‌های مشترک به ترتیب با نسخه‌های «هت»، «می» و «سی» نزدیکی دارد. حدود ۶۶٪ (۵۰۲ خوانش) کل خوانش‌ها در متن آمده که بالاترین بسامد است و نشان می‌دهد که ارزش، اعتبار و اصالت این نسخه از سایر نسخه‌ها بیشتر بوده‌است.

۳-۲- نسخه «هت»

این نسخه را رضاقلی‌خان هدایت تصحیح و حاشیه‌نویسی کرده، در ۱۳۰۷ش در شرکت طبع کتاب چاپ سنگی شده‌است. ایشان در صفحه ۲۴ مقدمه یادآور شده‌اند که مآخذ تصحیح او نسخه‌ای بوده که پانصد سال پیش از زمان وی نوشته شده‌است. اصل نسخه

ناپدید شده‌است. یزدگردی می‌نویسد که این نسخه به‌ویژه در شعرها و عبارت‌های عربی حاوی غلط، سقط، دستکاری و نقصان است (همان: سی‌ویک). نمودار زیر، دسته‌های خوانشی ده‌گانه این نسخه را نشان می‌دهد.

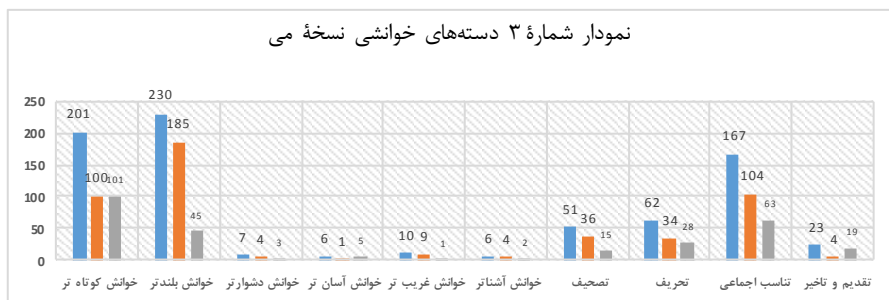

این نسخه نیز بیش از ۲۵٪ (۷۷۷ خوانش) از تمام خوانش‌هاست و ۴۲٪ از خوانش‌هایش با نسخه‌های دیگر مشترک است. این بالاترین بسامد اشتراکی است. ۶٪ خوانش‌ها با دیگر نسخ متفاوت است که کمترین بسامد خوانش‌های افتراقی است. ۶۲٪ خوانش‌ها در متن آمده و از این نظر در رتبه دوم است. این نسخه از نظر خوانش‌های مشترک، به ترتیب با نسخه‌های «کر»، «می» و «سی» بیشترین نزدیکی را دارد.

۳-۳- نسخه «می»

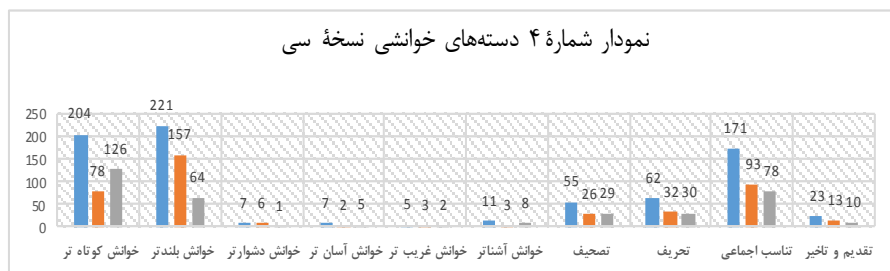
این نسخه متعلق به کتابخانه مجتبی مینوی است و یزدگردی آن را در حد دو نسخه پیشین ارزیابی کرده‌است (همان: سی و یک).

این نسخه کمی کمتر از ۲۵٪ مجموع خوانش‌های نسخ را در بر دارد. ۳۸٪ از خوانش‌های آن اشتراکی، و ۱۳٪ افتراقی است، نیز بیشترین نزدیکی را از نظر خوانش‌های مشترک، به ترتیب با نسخه‌های «هت»، «کر» و «سی» دارد. حدود ۶۳٪ از خوانش‌های این نسخه در متن آمده‌است. نموداری که می‌آید بسامد خوانش‌های ده‌گانه این نسخه را نشان می‌دهد.

۳-۴- نسخه «سی»

این نسخه متعلق به کتاب‌خانه سلطنتی با شماره ۲۴۷۸ است که سلمان فراهانی ملقب به بیان‌السلطنه، در جمادی‌الآخر ۱۲۹۵ به خط شکسته‌نستعلیق خوش کتابت کرده‌است. یزدگردی می‌نویسد: «از نظر صحت چندان واجد ارزش نیست و در آن اغلاط بالنسبه فراوان مشهود می‌افتد» (همان: سی - سی‌ویک). نمودار زیر بسامد خوانش‌های این نسخه را در معیارهای نه‌گانه نشان می‌دهد.

این نسخه با ۷۶۶ خوانش بیش از ۲۵٪ خوانش‌ها را دارد. حدود ۵۴٪ از خوانش‌ها در متن وارد شده و از این نظر در پایین‌ترین رتبه است. از نظر خوانش‌های افتراقی با ۱۹٪ رتبه نخست را دارد و از نظر خوانش‌های اشتراکی با ۲۶٪ کمترین نزدیکی را با نسخ دیگر. از نظر خوانش‌های اشتراکی به ترتیب با نسخه‌های «هت»، «کر» و «می» نزدیکی دارد.

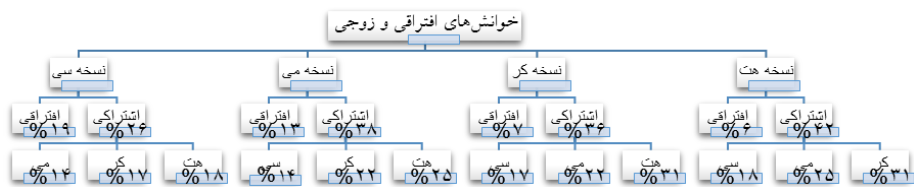
بررسی نمودارهای چهارگانه خوانش‌ها نشان می‌دهد که این نسخ در خوانش‌های بلندتر/ کوتاه‌تر، تناسبات اجماعی و تحریف و تصحیف بالاترین میزان اختلاف را دارند. از سوی دیگر بسامد بالای خوانش‌های بلند در هر چهار نسخه، اصل مهم بنگل و گریس‌باخ را که کاتبان به افزودن، بیش از کاستن علاقه دارند، تأیید می‌کند. همچنین خوانش‌های ناشی از دشواری قابل توجه است، چراکه تصحیف و تحریف را باید از مقوله خوانش‌های دشوار در خط فارسی تلقی کرد. نکته مهم دیگر در خوانش‌ها گزینش بیشتر خوانش‌های بلند نسبت به خوانش‌های کوتاه است.

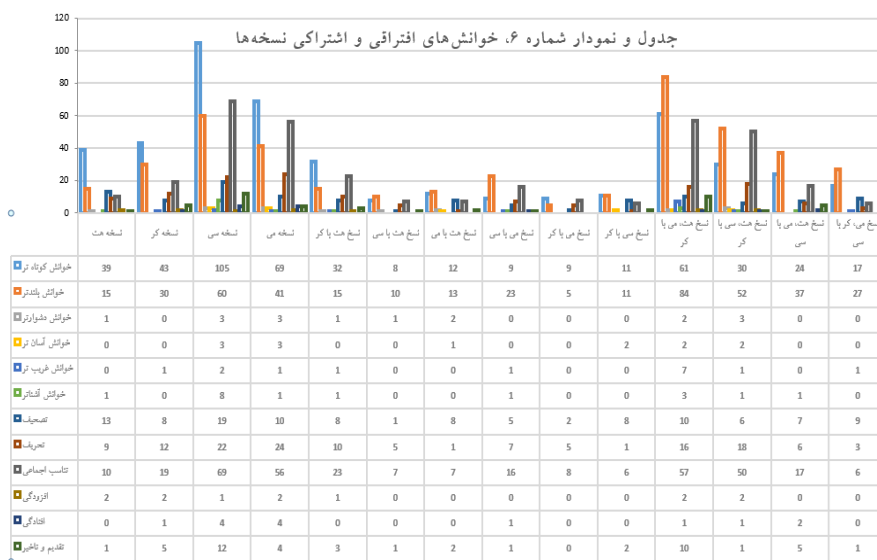
۴- نسب‌شناسی نسخه‌ها از طریق تفاوت‌ها و شباهت‌های خوانشی

برای قضاوت‌های درست در جدول خبره، باید نسبت این نسخ را به هم بسنجیم و نتایج آن را در مقایسه‌های زوجی خوانش‌ها لحاظ کنیم. آگاهی ما از پیشینه، اصالت، ارجحیت و صحت هر نسخه و نسبت نسخ با هم در تصحیح ضروری است و این مهم در پرتو نسخه‌شناسی تطبیقی محقق می‌شود. معمولاً نسخ خطی یک اثر، بسته به تعداد نسخ،

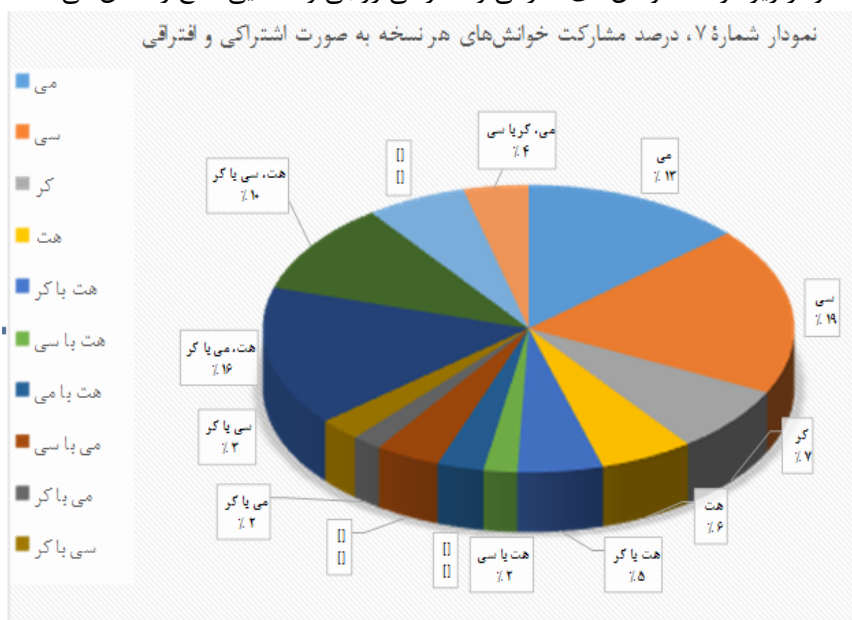
خوانش‌های متفاوت و مشترک زوجی و فردی و گروهی باهم دارند و معمولاً به عنوان نسخه‌بدل در پانویس می‌آیند. این خوانش‌ها علاوه بر اینکه احتمالاً حاوی خوانش اصلی‌اند، مخزن اطلاعات با ارزشی‌اند که بسته به محتوا و موضوع و دوره اثر می‌تواند برای فهم و حل مسائل مختلف فرهنگی، زبانی، اجتماعی، سیاسی، ایدئولوژیکی، خط و ... به پژوهشگران کمک کند. این خوانش‌های افتراقی و اشتراکی معمولاً و نه لزوماً دو دسته‌اند؛ دسته‌ای که کاتب یا کاتبان پیشین در نسخه یا نسخه‌های قبلی به وجود آورده‌اند و در کتابت متأخرتر به دلیل عدم مقابله با نسخه اصلی حفظ شده، و دسته‌ای که همین کاتب متأخرتر در متن به عمد یا سهواً ایجاد کرده‌است. از این‌رو هر دست‌نویسی احتمالاً حاوی سه نوع خوانش خواهد بود: خوانش‌های اصیل مؤلف؛ خوانش‌های ایجادشده کاتب/کاتبان پیشین؛ خوانش‌های ایجادشده کاتب نسخه حاضر. بنابراین برای بررسی علمی نسخ، توجه به این سه نوع خوانش مصحح را در رسیدن به متن اصیل نزدیک‌تر می‌سازد.

نتایج بررسی‌های نسب‌شناختی در پیش‌گیری از خطاهای ناشی از تعیین مشکوک و چه بسا نادرست اصالت و ارجحیت نسخ یاری‌رسان است، و حتی مرجعی برای حل برخی اختلافات و سردرگمی‌های تصحیح نسخ است. از این‌رو نسب‌شناسی نسخ در پی بررسی خوانش‌های افتراقی و اشتراکی نسخ و قرارداد آنها در زاویه مناسب نسبت به هم است. برای این کار، نخستین قدم استخراج و دسته‌بندی خوانش‌ها و ثبت بسامد افتراقی و اشتراکی - بررسی کمی - آنهاست. ما برای افزایش دقت و رسیدن به استنباط قابل اتکا در محاسبات استدلالی و آماری، علاوه بر معیارهای ده‌گانه پرسشنامه خبره، از دو معیار افزودگی و افتادگی نیز بهره می‌بریم تا نقاط اشتراک نسخ را با حساسیت بالاتری بررسی کنیم. نمودار زیر نشانگر بسامد خوانش‌های افتراقی و زوجی نسخ است و نشان می‌دهد نسخه «سی» نه تنها کمترین اشتراک خوانشی با سه نسخه دیگر دارد بلکه بالاترین بسامد خوانش افتراقی را دارد. این بسامدها از نظر نسب‌شناسی معنی دارند. نیز توجه به بسامدهای اشتراکی زوجی و سه‌تایی در این جدول برای تعیین نسب‌شناسی نسخ کارایی دارد.

نمودار زیر درصد خوانش‌های افتراقی و اشتراکی زوجی و سه‌تایی نسخ را نشان می‌دهد.

بررسی خوانش‌های نسخ این اطلاعات را به ما می‌دهد:

- نسخه «هت» با بسامد ۴۲٪ با دیگر نسخ، بیشترین خوانش مشترک را دارد.
- نسخه «می» با بسامد ۳۸٪ پس از نسخه «هت»، بیشترین خوانش مشترک را دارد.

- نسخه «کر» با بسامد ۳۶٪ پس از نسخه «می»، بیشترین خوانش مشترک را دارد.
- نسخه «سی» با بسامد ۲۶٪ کمترین خوانش مشترک را با دیگر نسخ دارد.

در بررسی‌های زوجی نسخ، این اطلاعات به دست می‌آید:

- نسخ «هت» و «کر»، با بسامد ۳۱٪ در رتبه نخست اشتراک خوانشی زوجی هستند.
- نسخ «هت» و «می»، با بسامد ۲۵٪ در رتبه دوم اشتراک خوانشی زوجی هستند.
- نسخ «کر» و «می»، با بسامد ۲۲٪ در رتبه سوم اشتراک خوانشی زوجی هستند.
- «هت» و «سی»، با بسامد ۱۸٪ در رتبه چهارم اشتراک خوانشی زوجی هستند.
- «کر» و «سی»، با بسامد ۱۷٪ در رتبه پنجم اشتراک خوانشی زوجی هستند.
- «می» و «سی»، با بسامد ۱۴٪ در رتبه ششم اشتراک خوانشی زوجی هستند.

بررسی‌های سه‌تایی نسخ، این اطلاعات را به دست می‌دهد:

- نسخ «هت»، «می» و «کر» با بسامد ۱۶٪ بالاترین اشتراک خوانشی را دارند.
- نسخ «هت»، «کر» و «سی» با بسامد ۱۰٪ در رتبه دوم خوانش‌های اشتراکی است.
- نسخ «هت»، «می» و «سی» با بسامد ۶٪ در رتبه سوم خوانش‌های اشتراکی است.
- نسخ «می»، «کر» و «سی» با بسامد ۴٪ در رتبه آخر خوانش‌های اشتراکی است.

نمودار دایره‌ای از نظر خوانش‌های افتراقی این رتبه‌بندی را به ما نشان می‌دهد.

- نسخه «سی» با بسامد ۱۹٪ بالاترین تفاوت خوانشی را با نسخ دیگر دارد.
- نسخه «می» با بسامد ۱۳٪ پس از نسخه «سی» بالاترین تفاوت خوانشی را دارد.
- نسخه «کر» با بسامد ۷٪ پس از نسخه «می» بالاترین تفاوت خوانشی را دارد.
- نسخه «هت» با بسامد ۶٪ پس از نسخه «کر» بالاترین تفاوت خوانشی را دارد.

نتیجه بررسی‌ها نشان می‌دهد که نسخه «هت» در بین سایر نسخ موقعیت ویژه و مرکزی دارد. این نسخه با نسخ «کر» و «می»، بیشترین خوانش‌های مشترک را دارد. از این‌رو بیراه نخواهد بود که این نسخه را مادر نسخه فرضی بدانیم. در بررسی ارتباط این نسخه با نسخه «کر» که بیشترین اشتراک خوانشی را با آن دارد، به نتایج ارزشمندی می‌رسیم؛ از آنجاکه هر دوی این نسخ، کمترین خوانش‌های افتراقی را دارند و براساس پیشینه‌شان از روی نسخ دیگری که اکنون در دسترس نیستند فراهم شده‌اند باید این‌گونه پنداشت که از اصل واحدی مشتق شده‌اند و در حین کتابت و تصحیح علاوه بر خوانش‌های نسخه مادر، خوانش‌های جدیدی به عمد و سهو کاتب و مصحح بر آن افزوده شده‌است که اختلافات ناچیز میان دو نسخه می‌تواند ناشی از این مسأله باشد. به‌ویژه اینکه غالب بسامدهای خوانش‌های نسخه «هت»، در نسخه «کر» سیر صعودی دارد و مطابق با این پیش‌فرض است که نسخه‌های متأخرتر خوانش‌های افزوده‌تری دارند.

اما رابطه نسخه «هت» با نسخه «می» قابل تأمل است چراکه بسامد قابل توجهی از خوانش‌های مشترک ارائه می‌دهد. آنچه در تبیین این رابطه نقش ویژه‌ای دارد دوبرابر بودن خوانش‌های افتراقی نسخه «می» نسبت به نسخه «هت» و «کر» است. از این رو می‌توان احتمال داد که این نسخه با وجود دارابودن اصل مشترک با نسخه‌های «هت» و «کر»- این در خوانش‌های اشتراکی سه‌تایی مشخص است - بعد از آنها کتابت شده و به همین دلیل دارای خوانش‌های مشترک هر دو نسخه و خوانش‌های افتراقی ناشی از کتابت نسخ مشتق شده از اصل واحدشان است. به احتمال زیاد باید این سه نسخه را دارای اصل واحدی بدانیم که با فرض نسخه‌های میانی یا بدون آنها از آن اصل واحد مشتق شده‌اند. علاوه بر این اگر مطابق توصیه‌های نظریه‌پردازان، خوانش کوتاه را معیار بررسی سیر تغییرات نسخ بدانیم خواهیم دید که بر اساس بسامدها، نسخه «هت» در بین این سه نسخه کمترین خوانش کوتاه را دارد و بعد از آن نسخه «کر» و در نهایت نسخه «می» قرار می‌گیرد. با توجه به اینکه دو نسخه «هت» و «کر» مراحل از تصحیح متون را سپری کرده‌اند باید نسخه «می» را نسخه مقدم و دست‌نخورده‌تر فرض کنیم و به احتمال زیاد نسخه «می» نسخه‌ای است که خود می‌توانسته با نسخ میانی دیگری با این دو نسخه و منشأ اصلی‌شان مرتبط باشد.

نسب‌شناسی نسخه «سی» ظاهراً روایت متفاوتی دارد. یزدگردی این نسخه را چندان ارزشمند نمی‌بیند اما اگر منصفانه به خوانش‌های نسخه «سی» بنگریم و بسامدها، اشتراک‌ها و تفاوت‌های خوانشی آن را با سه نسخه دیگر بر اساس معیارها و تحلیل‌های نسخه‌شناسی در نظر بگیریم در این ارزشگذاری تردید خواهیم کرد. این نسخه با هر سه نسخه دیگر بیشترین بسامد خوانش‌های افتراقی، و کمترین میزان خوانش‌های اشتراکی را دارد. این کافی است تا آن را بسیار متفاوت از سه نسخه قبل بدانیم. حدود ۵۴٪ مجموع خوانش‌های این نسخه در متن آمده‌اند و بالاترین بسامد خوانش‌های کوتاه را در بین نسخ دارد، پس بدون شک اصلی متفاوت دارد. علاوه بر این، در مقایسه‌های زوجی و سه‌تایی با نسخ دیگر، به دلیل مشارکت این نسخه، معمولاً شاهد پایین آمدن بسامدهای اشتراکی هستیم و این نیز می‌تواند تأیید کند که به احتمال قوی سه نسخه «هت»، «کر» و «می» اصل واحدی دارند و نسخه «سی» اصلی دیگر.

اگر بنای ارزیابی، یا حداقل یکی از پایه‌های استدلالی گزینش‌های ما اجماع نسخ باشد، چنان که یزدگردی اجماع نسخ را استدلال گزینش نسخه‌بدل‌ها قرار داده‌است، خوانش‌های حامی سه نسخه «هت»، «کر» و «می» به دلیل اصل واحد محل تردید خواهد بود و خوانش‌های نسخه «سی» به دلیل داشتن اصل متفاوت از دیگر نسخ و عدم حمایت دیگر نسخ به کنار خواهد رفت. با توجه به معیارهای هفتم و دهم بنگل، خوانش‌های اجماعی سه نسخه

«هت»، «کر» و «می» به دلیل احتمال داشتن اصل واحد محل تردیدند، چراکه از نظر صاحب‌نظران، نسخه‌های دارای اصل واحد، هم‌زمان واجد ارزش مداخله در تصحیح نیستند و باید نسخه‌هایی با اصل‌های متفاوت، با هم مقابله و ارزیابی شوند. از طرف دیگر اکثر خوانش‌های کوتاه نسخه «سی» و سایر نسخ در نسخه‌بدل آمده‌اند، درحالی‌که برای کنار زدن خوانش‌های کوتاه باید استدلال‌های محکمی داشت چون این خوانش‌ها تا زمان خدشه‌دار نشدن باید اصیل محسوب شوند. قابل تأمل است که متن نهایی تصحیح یزدگردی بالاترین بسامد خوانش‌های بلندتر را دارد و ایشان با فرض انسجام کامل اثر در سبک فنی و آراستگی این سبک به سجع و موازنه، تمام خوانش‌های بلند آرایه‌ساز، توصیف‌گر، تفسیرگر، تأویل‌گر، ترادف‌ساز و ... را در متن وارد کرده‌اند.

پس از معرفی و تبیین معیارها و گزینه‌ها و بررسی و تحلیل ویژگی‌های خوانشی نسخ، اکنون به بررسی سلسله‌مراتبی این نسخ می‌پردازیم.

۵- تنظیم جدول خبره

پس از بررسی نسخه‌بدل‌ها خوانش‌ها را ده دسته کردیم؛ کوتاه‌تر/ بلندتر، دشوارتر/ آسان‌تر، غریب‌تر/ آشنا، تصحیف و تحریف، تناسب اجماعی، تقدیم و تأخیر. سپس هر دسته را یک معیار برای تصمیم‌گیری در نظر گرفتیم و جدول خبره آنها را براساس قضاوت‌های بنگل و گریس‌باخ در ^۸ مقیاس سنجیدیم که مقیاس‌ها و مقایسه‌های زوجی معیارها در جدول زیر آمده است:

جدول (۱) مقیاس‌ها و جدول مقایسه زوجی معیارها

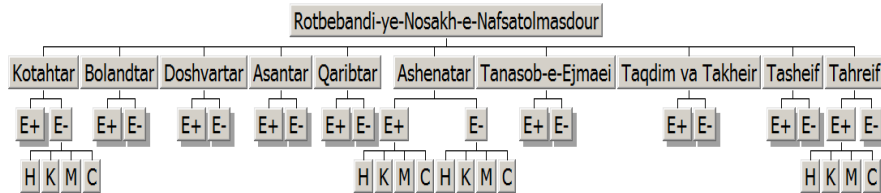
مقیاس	وضعیت مقایسه نسبت به ژ (کلاسی)	توضیح
۱	ترجیح یکسان Equal	معیار ۱ نسبت به ۲ اهمیت برابر دارد و با ارجحیتی نسبت به هم ندارند.
۳	کمی مرجح Moderate	معیار ۱ نسبت به ۲ کمی ارجح‌تر است.
۵	خیلی مرجح Strong	معیار ۱ نسبت به ۲ ارجح‌تر است.
۷	خیلی زیاد مرجح Very strong	معیار ۱ دارای ارجحیت خیلی بیشتری از ۲ است.
۹	کاملاً مرجح Extreme	معیار ۱ از ۲ مطلقاً مهمتر و قابل مقایسه با ۲ نیست.
۲-۴-۶-۸	بینابین	این مقیاس‌ها، ارزش‌های بینابین را نشان می‌دهند. مثلاً ۸، بیناگر اهمیتی زیاده‌تر از ۷ و پایین‌تر از ۹ برای ۱ است.

	Kotahtar	Bolandtar	Doshvartar	Asantar	Qaribtar	Ashenatar	Tanasob-e-	Taqdim va	Tasheif	Tahreif
- Extreme										
- Vey Strong										
- Strong										
- Moderate										
- Equal										
- Moderate										
- Strong										
- Vey Strong										
- Extreme										
	Kotahtar	Bolandtar	Doshvartar	Asantar	Qaribtar	Ashenatar	Tanasob-e-	Taqdim va	Tasheif	Tahreif
		9/0	1/0	8/0	1/0	8/0	3/0	8/0	1/0	1/0
	Bolandtar		9/0	2/0	8/0	2/0	7/0	1/0	9/0	8/0
	Doshvartar			9/0	1/0	9/0	2/0	6/0	1/0	1/0
	Asantar				9/0	1/0	3/0	1/0	7/0	7/0
	Qaribtar					9/0	3/0	8/0	1/0	1/0
	Ashenatar						3/0	1/0	9/0	9/0
	Tanasob-e-Ejmaei							5/0	3/0	2/0
	Taqdim va Takheif								8/0	8/0
	Tasheif									1/0
	Tahreif									
		Incon:	0/01							

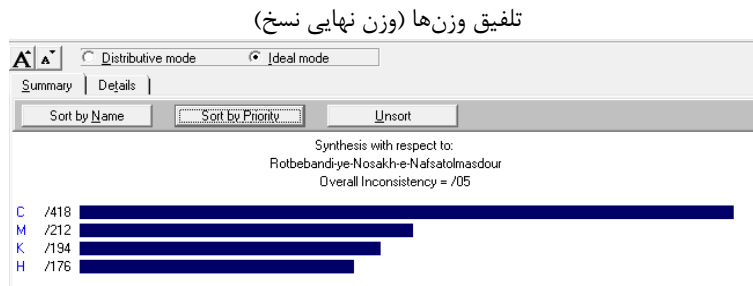
میزان ناسازگاری این جدول ۰/۰۱ و محاسبات انجام شده بر اساس این قضاوت‌ها منطقی است. هر یک از این معیارها دارای دو زیرمعیار انتخاب شده (E+) و انتخاب نشده (E-) است که به نسبت ۶ به ۲ ارزیابی شده‌اند. دلیل دادن وزن بیشتر به خوانش‌های انتخاب شده مصحح، بهادادن به نظر تخصصی وی در تصحیح است، از سوی دیگر بنا به یافته‌های این پژوهش، خوانش‌های اجماعی انتخاب شده ناشی از اجماع نسخ «هت»، «کر» و «می» را از بسامد خوانش‌های انتخاب شده کنار گذاشتیم تا نتیجه بررسی سلسله‌مراتبی این نسخ با بنیان‌های نظری و یافته‌های پژوهش متناسب باشد.

۶- نسخه‌شناسی تطبیقی نفثه‌المصدر از طریق تحلیل سلسله‌مراتبی با نرم‌افزار Expert choice
 پس از مشخص شدن معیارها و زیرمعیارهای تحلیل سلسله‌مراتبی برای بررسی گزینه‌ها، باید الگوی سلسله‌مراتبی نسخ با نرم افزار Expert choice رسم شود:
 نمودار ساختار سلسله‌مراتبی نسخ نفثه المصدر

از الگو پیداست که با ده معیار، که هر یک دو زیرمعیار دارند، به بررسی و تحلیل سلسله‌مراتبی چهار گزینه (نسخ H, K, M, C) می‌پردازیم. زیرمعیارها (E+, E-) دو گونه‌اند. در مرحله بعد معیارها و زیرمعیارها به صورت زوجی از پایین‌ترین سطح نسبت به هر یک از گزینه‌ها (نسخه‌ها) و نیز مقایسه معیارها نسبت به هدف ارزیابی می‌شود. نرم‌افزار اکسپرت چویس توانایی دریافت داده‌های کمی و کیفی را دارد و بنای مقایسه‌های زوجی معیارها را بر مقایسه کلامی (کیفی) می‌گذاریم و مقایسه‌های زوجی خوانش‌ها را با لحاظ کردن بسامد و ارزش بنیادین هر خوانش نسبت به خوانش مورد مقایسه (کمی - کیفی) قرار می‌دهیم. البته نوع داده نتیجه تحلیل را تغییر نمی‌دهد و تنها نگرش ما را نسبت به مقایسه معیارها نشان می‌دهد. نرم‌افزار اکسپرت چویس با دریافت مقادیر منطقی مقایسه‌های زوجی، محاسبات لازم را انجام می‌دهد و به نرمال‌سازی داده‌ها و محاسبه نرخ سازگاری و تحلیل حساسیت عملیات نیز می‌پردازد، پس ما به دلیل ضیق ورق تنها به تحلیل وزن نهایی نسخ پس از تلفیق وزن‌ها می‌پردازیم. نمودار زیر خروجی نهایی نرم‌افزار است، وزن

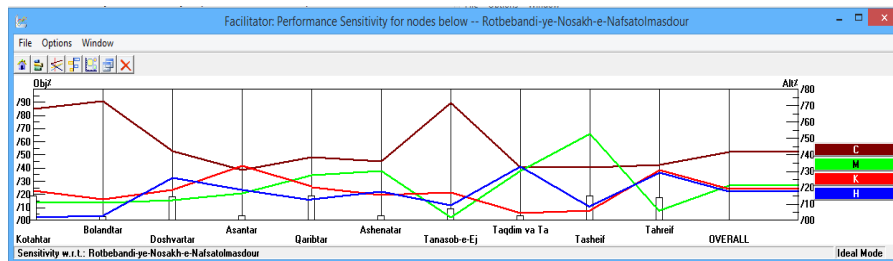
نهایی نسخه را براساس ارجحیت نشان می‌دهد، میزان نرخ سازگاری ۰/۰۵ و به دلیل زیر یک بودن قابل تحمل است.

بنای تحلیل سلسله‌مراتبی نظر متخصصان است و با تحلیل‌های حساسیت می‌توان نتیجه تغییر این وزن‌ها را در تصمیم‌گیری نهایی مشاهده و بررسی کرد، گرچه تفاوت‌های ناشی از تجربه و محیط ممکن است جنبه افراطی و تفریطی به خود بگیرد.

تلفیق نهایی وزن‌ها نشان می‌دهد نسخه «سی» بالاترین ارجحیت خوانشی را در تصحیح دارد و نسخه «می»، «کر» و «هت» به ترتیب ارجحیت‌های بعدی را. بررسی‌های ما حضور دو دسته نسخه با اصل متفاوت را نشان داد و در میان سه نسخه خویشاوند «هت»، «می» و «کر»، نسخه «می» ارجحیت بیشتری دارد.

تحلیل حساسیت کارایی^۱ یا عملکرد به بررسی سیستماتیک اثرپذیری و پیش‌بینی متغیرهای خروجی از متغیرهای ورودی یک مدل اشاره دارد و تمامی اطلاعات موجود را در مورد چگونگی رفتار جایگزین‌ها در برابر هر یک از زیرمعیارها نشان می‌دهد که در حقیقت فشرده‌ترین نمایش اطلاعات در اولویت گزینه‌هاست. نمودار زیر تصویر مرکب حساسیت این تحلیل است و عملکرد هر گزینه را روی هر معیار نشان می‌دهد.

1. Performance Sensitivity

نمودار نشان می‌دهد که عملکرد خوانش‌های کوتاه‌تر/ بلندتر و تناسب اجماعی بر گزینه‌ها قابل تأمل است. نیز آشکارا نزدیکی نسخه‌های «می»، «کر» و «هت» را به هم نشان می‌دهد، همچنین میزان تفاوت‌ها را در هر معیار که احتمالاً ناشی از کتابت و تعدد رونوشت‌برداری است. جدایی مبنایی نسخه «سی» نیز تأیید می‌شود.

۷- نتیجه‌گیری

تحلیل‌های این نوشتار نشان داد که تحلیل سلسله‌مراتبی و نرم‌افزار اکسپرت چویس می‌تواند ابزاری کاربردی در نسخه‌شناسی تطبیقی براساس خوانش‌های موجود و مقایسه زوجی آنها باشد. این از مهم‌ترین دستاوردهای این پژوهش است. تحلیل‌ها براساس خوانش‌های افتراقی و اشتراکی نسخ در گروه‌های فردی، زوجی و سه‌تایی نشان داد که از نسخ چهارگانه تصحیح یزدگردی در نفثه‌المصدر نسخ «می»، «کر» و «هت» منشأ متفاوتی با نسخه «سی» دارند. بر اساس معیارهای بنگل و گریس‌باخ نسخه‌هایی که از اصل واحدی مشتق شده‌اند واجد شرایط مداخله در تصحیح به دلیل اجماع و پشتیبانی از خوانش یکدیگر نیستند، از این رو، خوانش‌های که به دلیل اجماع یا با پایه‌های استدلالی اجماعی گزینش شده‌اند محل تردید و نیازمند بررسی دقیق‌ترند. بررسی نسخ خطی چهارگانه نفثه‌المصدر بر اساس دسته‌بندی خوانش‌ها و وزن‌دهی و مقایسه زوجی مبتنی بر ارزش‌های مأخوذ از معیارهای بنگل و گریس‌باخ نشان داد که نسخه «سی» علی‌رغم انتظار نسبت به نسخه‌های دیگر ارجحیت بالاتری دارد و نمودار تحلیل حساسیت نیز به خوبی اثرگذاری معیارهای مختلف را در کسب این جایگاه نشان داد. همچنین از میان سه نسخه هم‌نسب «هت»، «کر» و «می»، نسخه «می» ارجحیت بالاتری دارد. بر پایه نتایج حاصل از این پژوهش خوانش‌های کوتاه‌تر/ بلندتر و دشوارتر (تصحیف و تحریف) همان‌گونه که بنگل و گریس‌باخ در نظریه خود آورده‌اند در تفاوت‌های خوانشی نسخ سهم مهمی دارند. بر پایه نتایج این پژوهش تصحیح التقاطی این تصحیح‌چندان مناسب نیست. مصحح باید با مبنا قراردادن خوانش‌های «سی» درصدد رفع مشکلات این نسخه از طریق مقابله با نسخه‌های «می»، «کر» و «هت» برمی‌آید.

پی‌نوشت

۱. نگارندگان بر خود فرض می‌دانند از استاد علیرضا نیکویی که با صرف وقت و حوصله فراوان در وزن‌بایی معیارها و تنظیم جدول خبره و بسیاری نکات دیگر، آنان را یاری رساند کمال تشکر و قدردانی را داشته باشند. از خداوند بزرگ برای آن استاد فرزانه، سلامتی و طول عمر با عزت آرزو می‌نماییم.

منابع

- امیدسالار، م. ۱۳۸۵. «تاریخچه‌ای از تصحیح متن در مغرب‌زمین و در میان مسلمین»، *آینه میراث*، س ۴، (۳-۲): ۷-۳۲.
- آیدنلو، س. ۱۳۶۸. «استاد مینوی و متن‌شناسی شاهنامه (با یادداشت‌هایی درباره تصحیح داستان سیاوش)»، *آینه میراث*، س ۵، (۴): ۱۰۳-۱۲۹.
- جهانبخش، ج. ۱۳۸۷. «تأملات نظری کارآمد در تصحیح متون ادبی»، *آینه میراث*، س ۶، (۳): ۲۴-۷۳.
- حسینی، س. م. ۱۳۷۹. «روش دکتر معین در تصحیح متون فارسی»، *متن‌پژوهی ادبی*، (۱۳): ۶-۲۱.
- خزندری زیدری نسوی، ش. م. ۱۳۸۹. *نقشه‌المصدر*، تصحیح و توضیح ا. ح. یزدگردی، تهران: توس.
- زرین‌کوب، ع. ۱۳۳۶. «روش علمی در نقد و تصحیح متون ادبی»، *یغما*، (۱۱۰): ۲۵۹-۲۶۴.
- قدسی‌پور، س. ح. ۱۳۷۹. *فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی*، تهران: نشر دانشگاه صنعتی امیرکبیر.
- مایل هروی، ن. ۱۳۷۹. *تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی*، تهران: کتاب‌خانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- منجد، ص. ۱۳۷۷-۱۳۷۸. «درباره تصحیح متون: روش تصحیح نسخه‌های خطی»، ترجمه س. ح. خدیوجم، *آینه میراث*، (۳ و ۴): ۱۰۳-۱۱۱.
- نیک‌مردان، ع. ۱۳۹۱. معرفی نرم‌افزار Expert choice به همراه خلاصه‌ای بر مطالب AhP، تهران: جهاد دانشگاهی (دانشگاه صنعتی امیرکبیر).
- Bengel, J. A. 2013. *Gnomon of the New Testament*, Vol.1: 9-18. London: Forgotten Books. (Original work published 1857).
- Epp, E. & G. D Fee. 2000. *Studies in the Theory and Method of New Testament Textual Criticism*. Michigan: William B. Eerdmans Publisher Company.
- Griesbach, J. J. 1849. Ed, *Novum Testamentum Graece*. reprinted by Alford. London: Moody reprint.
- Guimaraes, F. 2011. *Research: Anyone Can Do It*. Mainz, PediaPress GmbH.
- Houdmann, S. M. 2015. *Questions about the Bible: The 100 Most Frequently Asked Questions about the Bible*. E-Book
- Jarvis, S. *Scholars & Gentlemen*. 1995. *Shakespearian Textual Criticism and Representations of Scholarly Labour*. Oxford University Press.
- Lund, E. 2002. *Documents from the History of Lutheranism 1517-1750*. Minneapolis: Fortress Press
- Montgomery, W. R. & S. W Wells, G. Taylor, J. Jowett. 1997. *William Shakespeare: A Textual Companion*. New York: W. W. Norton & Company.
- Tanselle, G. T. 1989. *A Rationale of Textual Criticism*. The University of Pennsylvania Press.
- Vincent, M. R. 1899. *A History of the Textual Criticism of the New Testament*. Macmillan: Original from Harvard University.